
**ОБРАЗ-ТРИАДАНИНГ 30-80-ЙИЛЛАР АДАБИЁТИДА БАДИИЙ
АКС ЭТТИРИЛИШИ**

Ziyayeva Yulduz Temirxonovna
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va
adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
ziyayevayulduz@navoiy-uni.uz

АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada obraz-triadaning 30-80-йиллар адабиётида хусусан, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларида бадий акс эттирилишига тўхталганмиз. Жадид адабиётида образ-триада тизими ижтимоий вазифа бажарганини кўришимиз мумкин. Мумтоз адабиётда мавзу кўпроқ диний томондан бўлса, жадид адабиёти диний ва дунёвий тафаккур маҳсули эди. Жадид адабиётидаги ошиқ образи анъанавий ошиқ, маърифатпарвар бўлиш баробарида мустамлака жамияти тартиб-қоидаларини қабул қилмайдиган, миллий тенгсизликни инкор этадиган киши сифатида гавдаланди. Янгича ижтимоий-сиёсий қарашга эга бўлган ошиқ ва маъшуқа образи ижтимоий муаммолар фонида тасвирланади ва биз кўпроқ шу жиҳатларига эътибор қаратдик.

КАЛИТ СЎЗЛАР: “ошиқ-маъшуқа-рақиб”, “учрашув”, “висол”, “айрилиқ” мотивлари, анъанавий талқин, ижтимоий талқин.

Ўзбек адабиёти тарихида жадид адабиёти муҳим ўрин тутди. Мумтоз адабиётда диний жиҳат кўпроқ кўзга ташланса, жадид адабиётида диний-дунёвий қарашлар ижтимоий ҳаётнинг долзарб муаммолари билан уйғун шаклда ўз аксини топади.

Жадид адабиётида ғарб адабиётидаги роман, драма, эссе, ҳикоя каби бадий жанрлар пайдо бўла бошлади. Мана шундай янги жанрларда ижод қилган жадид адабиёти вакиллари Маҳмудхўжа Бехбудий, Сайидахмад Сиддиқий Ажзий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Чўлпон каби ижодкорлар ўз асарларида жадидчилик ғояларини акс эттирди. Жадид адабиётининг асосий хусусияти ижтимоий-сиёсий ва маърифатчилик мафкурасини миллий-озодлик курашига айлантиришида кўринади. Мустамлакачилик зулмига қарши кураш маърифатпарвар қаҳрамонлар орқали жамият тартиб-қоидаларига, ижтимоий тенгсизликка барҳам

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

беришга қаратилган эди. Жадид адабиётида ана шундай муаммолар ечимига қаратилган ғоялар бадиий образларда ўз аксини топган.

Илоҳий манбалардан келаётган анъанавий-тарихий образлар “ошиқ-маъшуқа-рақиб” учлиги миф, эпос, халқ қиссалари ва эртакларида, мумтоз дostonчиликда маълум тарихий босқичларни босиб ўтди. Жадид адабиётида ҳам айна образ-триада аниқ поэтик вазифа бажарганини кўришимиз мумкин. Вадуд Маҳмуд “Тарк шоири - Ажзий” мақоласида шундай ёзади: “Бу шоиримиз ҳам ошиқдир. Фақат бунинг ишқи у на тасаввуф ишқидир, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшуқ эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқиға муҳаббати унинг ишқидир. У ишқ эса бизга шуни билдирадир. Ажзий миллатининг ишқи, дарди билан суғорилган бир шоирдир. Унинг бу ҳаяжонлари ясалма эмасдир, чиндир, табиийдир. Ажзий шу “тарзи тафаккур”и билан адабиётни ижтимоийлаштирмак ва уни жамият учун фойдали бир шаклга сўқмоқ истаганини билдирадир”¹. Мақолада ишқ функциясининг ижтимоийлашуви ҳақидаги фикрлар илгари сурилгани, тадқиқотимиз учун муҳим ҳисобланади. айна образлар такомилли, ошиқ-маъшуқа-рақиб тизимиға хос синтезлашув ҳамда трансформацион жараёнлар Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романларида яққол кўринади.

Ўзбек адабиёти тарихида Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи янгилик бўлди. Чунки роман ёзиш анъанаси бунга қадар миллий адабиёт анъаналарида йўқ эди. А.Қодирий романининг янгилиги, роман сюжетининг асоси илоҳий манбалар эканлиги билан ҳам белгиланади. У.Жўракулов илмий изланишлари натижасида “Ўткан кунлар” романи сюжети, образлар тизими айнан илоҳий ахборотлар билан суғорилганини илмий асослайди. Олимнинг фикрларига кўра, роман сюжети “Қуръони карим”да келган “илк сюжет” билан туташади. Айнан “илк сюжет” истилоҳида “Қуръони карим”да келган Одам алайҳиссалом тўғрисидаги илоҳий ахборот назарда тутилган².

Ҳақиқатан, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида “ошиқ – маъшуқа – рақиб” учлик тизими мукамал ёритилган. Жадид адабиётиға мансуб “илк ўзбек романи” “Ўткан кунлар”да Абдулла Қодирий ўлмас ишқ мавзусини

¹ Маҳмуд В. Тарк шоири-ажзий. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/782-maqola.html>

² Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп.– Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.-Б.153

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

кўтариб чиқиш баробарида ижтимоий ҳаётнинг кўрқинч бир ҳолатини ҳам айни триада асосида қаламга олган. Мумтоз адабиётда Искандар образи орқали Навоий адолатли шоҳ ҳамда Қуръоний ахборотга асосланган валийлик, набийлик даражасида ошиқни асар марказига олиб чиққан бўлса, Абдулла Қодирий романчиликка Отабек орқали тарихий-анъанавий тамойилларга таянган ҳолда шарқона ошиқ образини айнан “илк ахборот”даги Одам алайҳиссаломга хос жиҳатлар билан олиб киради. романдаги учлик образ “илк учрашув”, “айрилиқ”, “висол” мотивлари тизимида ҳаракатланади. Асардаги учлик зиддияти ҳақида У. Жўрақулов шундай фикр билдирган: “Ундаги конфликтда айнан “Алпомиш”, “Тоҳир ва Зухра”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”лардаги шарқона формула замонавий шаклда намоён бўлади. Асардаги ишқий линияда ҳам (Отабек – Кумуш – Ҳомид), ижтимоий линияда ҳам ҳам (Миллат – миллий низолар – мустамлакачилик) учлик формуласи “илк сюжет”га бориб тақалаверади”.³ Ошиқ – маъшуқа – рақиб конфликтини ёзувчи миллат – миллий низолар – мустамлакачилик конфликтини билан параллел нуқтада ушлаган. Шу билан учликнинг ижтимоий функцияда ҳаракати романнинг мазмун-моҳиятини, ёзувчининг бадиий мақсадини аниқ очиб берган. Абдулла Қодирийнинг мақсади мустамлакачилик сари етаклаган иллатларни қоралаш, миллий низоларни йўқотишга уриниш, миллатни уйғотишга шунчаки бадиий планда туриб сигнал бериш эмас, балки одамзотни иймон отлик инъомни кўлдан бермасликка ундашда, инсон Оллоҳнинг гўзал яратиғи эканлигига инонишда ва шу номни асраб қолиш қанчалар мушкуллигини аниқлашда, ошиқ ва маъшуқа аро ишқ, ошиқ ва рақиб аро нафрат туйғусини юрт қайғуси билан боғлаб бера олганликда кўринади. Замона отабеклар билан бойиса, албатта, Ҳомид каби шайтанат олами вакиллари на Оллоҳга ишқда иймон бутлигини, на миллат бирлигини, на юрт келажагини синдира олади. Қуйида жаҳон романчилик анъаналари ва шарқ адабий-эстетик қарашларини ўзида намоён этган илк ўзбек романи “Ўткан кунлар”да ошиқ-маъшуқа-рақиб образининг илоҳий ахборларда келган Одам Ато, момо Ҳавво, иблис учлигини “илк учрашув”, “айрилиқ”, “висол” мотивлари контекстида кўриб чиқамиз.

³ Жўрақулов. У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп.– Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.-Б.52.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

Ошиқ (Отабек) образи. Аввало, ошиқ образига тўхталсак. Отабек ҳар жиҳатдан мукаммал аслзода бек сифатида ифода этилади. Шарқ анъанасига мувофиқ ошиқ ва маъшуқа тақдир ҳукми билан учрашади. “Қодирий романи худди шу илк учрашув мотивиданоқ биз юқорида келтирган “Қуръони карим” мазмунига, демакки, самовий ҳақиқатларга тўла мос тушади. Дарҳақиқат, Одам (а.с.) нинг яратилиши, унга маърифат ато этилиши, шу боис унинг фаришталардан-да устун қилиниши, ниҳоят, унга атаб покиза бир жуфт – момо Ҳаввонинг яратилиши сира ҳам тасодиф эмас, балки азалдан “Лавҳул маҳфуз”да битилмиш тақдир эди”.⁴ Отабек шарқ-ислом муҳитида тарбия топган, теран фикрли, вазиятга тўғри ва адолатли баҳо бера оладиган, ошиққа хос сифатларга эга. У роман марказига кириб келишидан ошиқнинг барча талабларига жавоб берадиган образ сифатида кўринади. Романда ошиқнинг шайтанат олами билан кураши кенг миқёсда содир бўлади. “Роман сюжет тизимида Отабек ва шайтанат аро кураш уч сатҳда кечади. Буларнинг биринчиси Отабек ва ижтимоий (миллий) шайтанат сатҳи ўртасидаги кураш бўлиб, бунга романнинг бошидаёқ муайян ишоралар берилади”.⁵ Отабекни ижтимоий ҳаётда юрт қайғуси қийнайди. Қипчоқлар қирғинига қарши бўлган бек отаси Юсуфбек ҳожининг юртбошилар қаторида шу қарорга келган деб ўйлаши уни анча чўктириб кўяди. Юсуфбек хожи ўғлига бу ишда алоқаси йўқлиги ҳақида тушунтириш бериши Отабекнинг шунчаки тадбиркор, савдо вакили эмаслигини, юртда бўлаётган воқеаларга теран баҳо беришини кўрсатади. Асарда Отабек Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек ҳақида ҳаққоний фикрлар билдира олади. Отабек ошиққа хос ўлим топиши, яъни шаҳид бўлиши ижтимоий ҳаётдаги шайтанат (мустамлака давлат) билан курашда юз берди. Юртдаги нотинчликлар, Қипчоқлар қирғини, Азизбек, Мусулмонқул, Худоёрхон кабиларнинг адолатсиз сиёсати мантиқан мустамлакага замин ҳозирлаган эди. Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олишни Авлиё ота қароргоҳидан бошлаган. Айнан шу ерда Отабек шаҳид кетади. “Иккинчи сатҳ маиший турмуш воқелиги билан боғлиқ. Роман сюжетининг бошидан охиригача таранг тортилган маиший шайтанат муаммолари, ўз моҳиятига кўра ижтимоий шайтанатдан ортиқ бўлса ортиқки, сира ҳам кам эмас. Бу қатлам шу даражада мукаммал берилганки, у алал оқибат, ошиқ-маъшуқа ҳаётига

⁴ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.-Б.159.

⁵ Кўрсатилган манба.-Б.162.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

ҳам, роман сюжетиға ҳам хотима қўйишгача бориб этади”.⁶ Маиший ҳаёт романда шу қадар мукамал ишланганки, унда ҳар бир образ Отабекнинг рақибга қарши курашида муайян кўринишда намоён бўлади. Ҳомиднинг Кумушга учинчи хотин сифатида кўз тикиши, Зайнабнинг Отабекка даъвогарлик қилиб маъшуқа қотилига айланиши, ота-она орзуси билан иккинчи бор уйланишга мажбур бўлиш, уй ичи муаммолари Отабекни ижтимоий шайтанатдан кам қийнамайди. Икки олам шайтанати Отабекнинг ботиний оламиға ҳам кўчади. Отабек, албатта, илмли, исломий тарбия топган, тадбиркор, ёш ва хушсурат, мустақил қарор қабул қилувчи, шунинг баробарида ота-она ризолигини оқловчи фарзанд эди. Турли ярамасликлар шундай инсонни ҳам сабрсизлик, май ичишга берилиш, ғазаб қилиш каби иллатларни орттириб олишиға сабаб бўлади. “Учинчи сатҳни роман сюжетида у қадар ҳам очик кўринмайдиган, аммо роман воқелиги ва қахрамонлар ҳаётида муҳим ўрин тутадиган ботин шайтанати ташкил этади”.⁷ Асарға “Хўжа Маъоз” мозорида тунаш воқеаси киритилган. Ошиқнинг ботиний оламини тозалаш шу ерда тунаш билан яқун топади. Рақибни туфайли Тошканд ва Марғилон ўртасида аниқ фикрга келолмай сарсон бўлган ошиқ Оллоҳ ёзиғиға иймон келтириб, узок чўзилган курашға нуқта қўйилишиға инонади. Шундан кейин Отабек рақибни Ҳомидни мағлуб этади.

Отабек фақат ошиқ мақомида туриб барча ҳаракатларини маъшуқа учун йўналтирмайди. Унда оила, ота-она, дўст-у биродар, миллат ҳаққини ҳам баравар ушлаш хусусияти бўлганлиги учун ҳеч кимни хафа қилмайди. Отабек кўпларнинг ҳурматиға ошиқлиги учун эмас, аввало, ботиний олами тоза, ҳар жабҳада устунлиги, тижорат-у сиёсатға ақли етиши, оила тутиши, миллат учун қайғуриши билан сазовор бўлганлиги кўринади. Кумуш ҳам Отабекнинг мукамаллиги учун садоқат сақлади. Отабекнинг ўлими романға шундай ечим берадики, бунда ошиқликнинг ҳам юртпарварликнинг ҳам муҳим ўрни борлигиға амин бўламиз. Отабек шарқ мифлари ёки эртаклари анъанасиға кўра хийла-найранг билан ўлдирилмайди, душман билан очик жангда шаҳид кетади.

“Тўғри, асардаги “висол” мотиви у қадар кўп давом этмайди. Роман сўнггида ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам ҳалок бўлишади. Аммо шу ўтган қисқа

⁶ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015-й, 163-бет.

⁷Кўрсатилган манба, 163 -бет.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

вақт янги ҳаётнинг барпо бўлиши (Ёдгорбекнинг туғилиши), ошиқ-маъшуқа авлодларининг давомийлиги (Роман сўнггидаги “Ёзғучидан” деб номланган изоҳда Ёдгорбекдан “икки ўғул” қолгани айтилади) учун кифоя қилади. Ошиқ-маъшуқанинг чин муҳаббати замин аро изсиз йўқолмайди. Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам, ислом шариатиға кўра, дунёни шаҳид мақомида тарк этади”.⁸ Отабекнинг авлодлари ҳақида гап кетганда яна ижтимоий томони кўришиб қолади. Ёзувчи Ёдгорбекнинг бир ўғли босмачиларға қўшилиб кетганини таъкидлаб кетади. Отабек асар давомида гарчи кўлиға қурол олиб бутун борлиғини сиёсий ишларға бағишламаса ҳам, Авлиё отада рус босқинчиларига қарши курашға отлангани, авлодлари ҳам босқинчилар сафида эл-юрт ҳимоясига отлангани унинг ҳақиқий юрт ўғлини эканлигидан далолат беради. Ошиқ шу билан ижтимоий функциясини тўла бажаради.

Маъшуқа образи. “Ўткан кунлар” романида маъшуқа образида шарқ аёлиға хос барча жиҳатлар жамланган: гўзаллик, ифбатлилик, ақл-идрок, фаросат, садоқат, аразчилик, рашк, соддалик ўзига хос жозиба билан тасвирланган. Муаллиф маъшуқа портретини чизгандаёқ унда суврат ва сийрат аро уйғун гўзаллик борлиги аёнлашади. Романнинг бешинчи фаслидаги “пар ёстик кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётқан бир қиз”⁹ Кумушбиби эди. Марғилоннинг гўзалларидан бўлган бу қизға таъриф шундай: “Унинг қора зулфи пар ёстикнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингила кипрак остидаги тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилганда, нимадир бир нарсени кўрган каби... Қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... Тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликға айланганда, кимдандир уялған каби...”.¹⁰ Бу қадар гўзал малакни Отабек “ариқ бўйида” кўргандаёқ ошиқ бўлганди. Кумушбибида ҳозир кўрилаётган ҳолат эса зимдан “илк учрашув”ға боғлиқ. Шарқда аёл ўз жуфти ҳалолани чимилдикда кўриши керак ва бу тақдирига битилгани ҳақидаги исломий-шарқона тутум. Ишқнинг пайдо бўлиши ошиқ ва маъшуқада “ариқ бўйида” кўрилган бўлса-да, Отабекка никоҳланган Кумушбиби йиғлаб-сиқтаб

⁸ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп.– Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015-й, 163 -бет.

⁹ А.Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019.-Б.28.

¹⁰ А.Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019.Б-29.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

тақдирдан норизо чимилдикқа кирганда ўша шарқона биринчи учрашув содир бўлади. Маъшуқанинг тилидан “Сиз ўшами?” сўроғи янграганда иккаласи бир-бири учун яратилгани тасдиқланади. Ўзбекоиймнинг ўғлидаги ҳаққи кундошлик тақдири билан ечилса-да, маъшуқани айрилиққа маҳкум этган маккор Ҳомид эди. Кумушнинг уйи тагини кавлаб маъшуқани ўғирлашга қасдланган рақибнинг ниятидан маъшуқа хабар топгач, кўрқув исқанжасида қолади ҳам хайрихоҳ қотилга миннатдорлик ҳиссини туяди. Шу ўринда Кумушбиби Отабекка рақибини енгишда худди Барчинойга ўхшаб маънавий кўмак берганини кузатамиз. Буни муаллиф Отабекнинг мактуби орқали беради: “Мен ўзимга бағишланган куч манбаини жуда яхши онглар эдим, мендаги бу ўзгариш манбаи уй ичида ухлағучи бир малак эди... Сиз эдингиз!”¹¹

Отабек бу маънавий кўмакни “иккинчи бор” деб таъкидлайди. Биринчисида Кумушбиби жасурлик, зукколик, оғир-босиқлик билан дор тагидан мактубни элтиб бериш орқали Отабекнинг жонини сақлаб қолган эди. Адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов Ҳомид образининг иғво-найранглари Отабек ва Кумушнинг муҳаббати кучини кўрсатишга хизмат қилгани ҳақида ҳақли фикр билдиради: “Ўтган кунлар” романида Ҳомид Отабек устидан иғво юритади. Бу иғво натижасида Отабек икки марта оғир вазиятларга тушиб ўлимга ҳукм қилинади. Бу вазиятлар Отабек характеридаги ёзувчи таъкидламоқчи бўлган олижаноб хусусиятларни бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Бундан кейин ҳам Ҳомид иғво воситаси билан Кумуш ва Отабек ораларига совуқлик солади. Бу ҳолларда ҳам иғво Отабек ва Кумуш ишқ-муҳаббатининг нақадар инсоний, нақадар мустаҳкам эканини кўрсатиш учун хизмат қилади¹².

“Кумушнинг сўз ўюни” фаслида Кумуш Зайнабдан зукколиги билан Отабекни қувнатади. Айрилиқдан кейин висол Кумушнинг ташрифи ва кундоши Зайнабга “сўз ўюни” кўрсатиб, айрилиқнинг асосий сабабини яширади. Отабекнинг сирларини фош этмайди. “Кундаш кундашдир” фаслида Кумушбибининг рашк сабаб Отабекка Зайнабни қўйиб юбориш фикрини бериши қизғанчиқлик ва кундашлиқдан азият чекишини олдиндан фаҳмлаганлигидан далолат беради. Ўлим Ширин, Лайли, Зухро каби маъшуқаларда “жаннатий висол”га ишора бўлиб, Кумушбиби ва Отабекда

¹¹ А.Қодирий. Ўтган кунлар. – Т.: Наврўз, 2019.-Б.266.

¹² Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б.192.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

эса бу дунёдаги “қисқа саодатли висол” жаннатда давом этишига ишорадир. Негаки, маъшуқа ҳам худди ошиқдек шаҳид кетади.

Рақиб образи. “Ўткан кунлар” романида рақиб – Отабекка бутунлай қарама-қарши хусусиятларга эга Ҳомид. Ҳомид фақатгина ҳийла-найранг ишлатиб, ошиқ-маъшуқларнинг йўлини тўсмайди. Унинг бутун борлиғи, одамлар билан боғлиқ муносабатлари ҳасадга тўла. Ҳомидда ақлан бошқалардан устунлик бўлса ҳам, ўзи мансуб бўлган оламдан оёғини узолмай, атрофидагиларни ҳам шайтон йўлига бошлашга интилади.

Ҳомиддаги рақибга хос жиҳатларни кўриб чиқсак. Ҳомид асарда ошиқ ва маъшуқачалик ҳаракатланмаса ҳам, рақиб номига муносиб ошиқ ва маъшуқани ажратиб юборган, “айрилиқ”қа маҳкум этган асосий тўсиқ. Асарни ўқиб чиқиш жараёнида Ўзбекбойим, Зайнаб, Хушрўй каби образларни ошиқ-маъшуқа муносабатларига тўсиқ бўлишини кузатамиз. Лекин кези келганда улар ҳам бирор-бир вазият билан ошиқ ва маъшуқа томонда бўлиб қолади. Ҳомиддаги рақиблик эса Иблис Одам атога рақибликни режа қилиб ер юзида машҳаргача яшашга эришган айни кўриниши. Уни биз том маънода асардаги ягона рақиб дейишимиз мумкин. У энг аввал, карвонсаройда Отабек билан кўришиб, инсон жуфттини танлаш ҳақидаги суҳбатдаёқ маъшуқага муносиб эмаслигини кўрсатиб қўйган эди. “Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас”.¹³ Ишора ва таъкид айнан Кумушга йўналтирилган. Гарчи ошиқ ва рақибга маъшуқа маълум бўлмаса-да, хотин зотига муносабатда икки хиллик қай бирини маъшуқага тенг кўрилишини мантиқан исботлайди. Илк суҳбатдаёқ рақиб майдонга чиқди. Рақибнинг кейинги кўринишлари фитнадан иборат. У бир неча ўринларда ошиқ ва маъшуқа ўртасига ҳасадгўйлик, ёлғончилик, фитнакорлик билан тўсиқ қўяди. Кумуш Отабекка никоҳланиб қўлдан кетгач, рақиб ёлғон ишлатади ва ошиқни дор тагига бошлаб боради. Романнинг “Чақимчилик”, “Қамок”, “Нажот истаб Тошкандга” “Ҳукмнома” фаслларида Ҳомиднинг фитнакорлиги кўринади, лекин чақимчилик Юсуфбек хожининг бир мактуби билан фош этилади. Кейинчалик унда яна имконият пайдо бўлиши билан “сохта талоқ хати” ёзиб, ошиқни маъшуқа дарвозасидан ҳайдалишига

¹³ А.Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019-й, 11-бет.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

сабабчи бўлади. Кумуш сохталикка алданади ва ошиқдан айрилади. Шаърий эр-хотинларни нима айириши мумкин, у жаннатдаги мева даражасида бўлиши, уни тавсия этган эса Иблисчалик қув бўлиши керак, бизнингча. Отабек ҳам “айрилик”даги икки йил ичида рақибнинг азияти сабаб ичкиликка берилади. Буни биз икки хил рамзий маънода олсак бўлади: 1) май шайтоннинг ҳийласи; 2) май илоҳий ишқдан мастлик. Адабиётшунос У.Жўрақулов Ҳомиднинг рақиб даражасида кўринишини хаотик деб баҳолайди ва Сурхайл, Мастон кампир каби сеҳр-жоду ишлатувчи рақиблардан эканлигини қайд этади. “Отабек ва Кумуш образларида бўлгани каби, Ҳомид образининг ҳам ўзбек фольклори (“Алпомиш”даги Сурхайл, тўқсон алп сингари), шарқ мумтоз достончилигидаги (“Фарҳод ва Ширин”даги Мастон сингари) хаотик (шайтоний) образлардан бир улги бор. Буни биз Ҳомиднинг ошиқ-маъшукани ажратиш йўлида қўллаган ҳар бир тадбирида кузатамиз”.¹⁴ Ҳомид “сохта мактуб” билан ошиқ-маъшука ўртасига тушганда улар бири Тошкандда, бири Марғилонда эди. Маъшуканинг эшиклари ошиқ учун икки йилча ёпилади, лекин Кумуш олдида Комилбой деган йигитга турмушга чиқиш ва рақиб уйининг тубигача кавлаб келиш вазиятининг пайдо бўлишини нима дейиш мумкин? Шу билан рақибнинг ижтимоий функцияси мустамлакачилик қўли билан миллат орасидан сотқинларни юртни сотишга ундаш бўлиб қоляпти. Миллат орасидан чиққан сотқинлар – Жаннат опа, Содик, Мутал каби алданувчи, иродасиз одамлар. Ёзувчи уларнинг тақдирини каромат қилиб кетгандек. Роман миллий рух, юрт бирдамлиги ҳақида экан, ёзувчи миллат сотқинларини ва мустамлакачи мамлакатни биратўла жаҳаннам қаърига маҳкум эканига ишора қилади. Мусулмонқул, Азизбек, Худоёрхон ва қипчоқлар қирғинини ташкиллаштирган бир нечта юрт катталари, аслида, ички низоларни англатади ва миллат – миллий низолар – мустамлака учбурчаги пайдо бўлади. Миллатни яқдиллиги рамзи эса Юсуфбек ҳожи. Шу тариха образ-триада ижтимоийлик нуқтасида яна конфликтлашади.

Рақибдаги яна бир ҳолат, айнан Иблис фаолиятини такрорлайди. Иблис агарда ер юзидаги одамларни йўлдан уролса, уларни ўзи билан дўзахга олиб кетиши мумкин. Худди шу ишни Ҳомид амалга оширади. Жаннат опа, Содик, Мутални ўз ортидан эргаштириб, ўғрилиқка бошлайди. “Душанба

¹⁴ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015-й, 174 -бет.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

кун кечаси” фаслида маъшуқа ётган унинг тагини тешиб, эгрилик сари йўл олган шайтон ва унинг гумашталари ер остида Отабек томонидан ўлдирилади. Бу Иблис ва унга эргашувчиларни худдики уларнинг азалий макони ер ости (хаос) оламига итариб юборгандек, таассурот қолдиради.

Рақибдаги яна бир сифат исён. Ҳомиднинг исёни, аввало, тақдирга. Иблис илмда донойи комилликка етишса-да, Оллоҳ тақдирини дўзахга битганди, Одам ато эса суюкли қилиб яратилди. Кумуш тақдир инояти ила Отабекка насиб этиши Ҳомидни исён бошлашга ва тақдирга норизоликка ундайди. “Зотан, Иблис ҳам ўзининг лайъинлик қисматига кибри ва ҳасадини эмас Одам (а.с.)ни айбдор деб топган эди. Шу сабабдан унга ҳасад ўтида абадий қоврилиб яшайди”.¹⁵ Аёллар борасида “хотинбоз” унвонига сазовор бўлган Ҳомиднинг тақдирга исёни мантиқсиз. Рақиб аввал Раҳмат, Мирзакарим кутидор, уста Алим, уста Парфи каби образлар билан яқин мулоқотда бўлса-да, уларга нисбатан менсимаслик ва улар номига нолойиқ ишлар қилиш орқали ўзидан узоклаштириб қўяди. Комилбойни эса хотин олиш умидида ўлдириб қотилга айланади. Шайтоний яна ўзига хос бир жиҳат борки, Ҳомид буни пухта ўзлаштириб олган. Иблис ер юзига келадиган ҳар бир одамни кутиб олади, тўғрироғи пойлоқчилик қилиб ўтиради. Ҳомид Отабекни орқасидан пойлоқчилик қилиб мактубларни қўлга туширган эди ва шу билан Отабек йўқлигида маъшуқа қароргоҳига пойлаб бориб, ҳийла орқали ошиқнинг иштирокисиз қарор қабул қилишга мажбур қилади.

Демак, рақибда ҳасад, кўролмаслик, исён, алдамчилик, ҳийлакорлик, пойлоқчилик сифатлари анъанавий образлардан босқичма-босқич ўтиб келган бўлса, сотқинлик, юртфурушлик, миллатни бўйсундириш каби ижтимоий сифатлар янгидан қарор топди. Адабиётшунос Умарали Норматов асар қаҳрамонларига баҳо берар экан: “Отабек-Кумуш-Зайнаб бахти, умрининг завол топишида Ҳомид типидagi нобоп муҳит етиштирган нопок кимсаларнинг, тубан шахслар айби билан юртда вужудга келган нотинчликларнинг ҳам таъсири, зуғими катта. Аммо асар қаҳрамонлари, ҳар қанча чигал, мушкул, даҳшатли бўлмасин, давр тўзонлари, талотумларидан омон ўтадилар, Ҳомидлар қазиган чоҳлардан эсон-омон чиқадилар”¹⁶. Дарҳақиқат, қанча синовларга бардош бермасин, оддий оилавий можаролар

¹⁵ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.-Б.173.

¹⁶ Норматов У. Қодирий мўжизаси. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2010. –Б.118.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

олдида ожиз қоладилар, ижтимоий-сиёсий халқнинг ожизлиги оилалар мисолида ўз аксини топади.

Жадид адабиётидаги ошиқ образи анъанавий ошиқ, маърифатпарвар бўлиш баробарида мустамлака жамияти тартиб-қоидаларини қабул қилмайдиган, миллий тенгсизликни инкор этадиган киши. Янгича ижтимоий-сиёсий қарашга эга бўлган шахс. Отабек ҳақиқатдан маърифатпарвар (диний ва дунёвий илмга эгаллиги), мустамлакачиликни қабул қилмайдиган (Авлиё отадаги кураш), миллий тенгсизликни инкор этадиган (кипчоқлар қирғинини қоралаш), янгича ижтимоий-сиёсий қарашга эгаллик (Азизбек, Худоёрхон, Мусулмонкул фаолиятини танқид қила олиш, Юсуфбек хожи билан юрт келажаги ҳақида баҳсга киришиш) сифатларини кўрсатди.

Ёзувчининг яна бир романи “Меҳробдан чаён” мавзу жиҳатидан “Ўткан кунлар”га яқин. Унда Худоёрхон истибдоди аниқроқ очиқ берилган. Ижтимоий-сиёсий ҳаётга ошиқ образи бевосита аралашади. Унинг тили билан сарой ҳаётининг чиркин томонлари очиқ ташланади. Анвар – ошиқ, Раъно – маъшуқа, Худоёрхон – рақиб, мулла Абдурахмон, Шаҳобиддин муфти, Калоншоҳ – рақиб малайлари. Бу романда учлик тизими ижтимоий функцияни тўлиқ бажарганини кўрамыз. Анвар ошиққа хос маърифатпарвар, илмли, диний билимга эга, иймонли, фасоҳатли, юрт сурган йигит. Унинг рақибни Худоёрхоннинг қўли ҳар нарсага етади, албатта, фақир бир оиладан чиққан йигитни хон билан тўқнашуви анча ишончсиз. Лекин Қодирий тафаккури орқали Худоёрхондан Анварнинг устунлиги бир неча ўринда очиқ берилган. Худоёрхон юзлаб канизакларни саройда тутқунликда ушлайди, бундай инсон Раънога ҳам чанг солишга уриниши ўта кетган адолатсизлик. Юрт бошлиғига қўйилган биринчи талаб – адолатни Худоёрхон фуқароларга куч ишлатиш билан алмаштиради. Тўғри унга мулла Абдурахмон, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ каби шайтанат олами вакиллари лавозим илинжида ҳийла ишлатиб, Раънони рўбарў қиладилар. Лекин ёзувчи фикрича, Худоёрхоннинг суюкли хотинлари кўп ва канизакларнинг аянчли тақдирига Раъно асло муносиб эмас. Раъно ўз мирзабошиси Анварнинг севиқлиси эканлигини билгач, ошиқни давлатга хиёнатда айблаши адолат тарозисини фақат ўзига тўғрилаб олишидан далолат. Романнинг “Қўркунч бир жасорат” фаслида Анвар рақиб билан юзма-юз кўришади.

“Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрхоннинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва биров сўз тополмағандек тамшаниб турди.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

– Сен бизға хиёнат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

– Иқрорман.

...

– Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлган кизға ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам!?”¹⁷

Дўстини кутқариш учун мард бўлиб майдонга чиққан ошиқни рақиб ўлимга хукм қилса-да, “Сизда адолат борми, жаноб?!” жумласи билан мағлуб этилди. Анвар бир камбағал оиладан чиққан бўлса ҳам, иймон-этиқодда, дўстга садоқатда, ишқ бобида, давлат ишларини юритишда адолатга таянади.

Ошиқ ва маъшуканинг илк учрашуви Солиҳ Махдум хонадонида ҳали бола пайтидаёқ содир бўлади. Солиҳ Махдумнинг онаси Моҳлар ойим ўша пайтидаёқ тирик бўлсам, Анварни куёв қиламан деб ният қилади. “Тақдир қилиниш” шу тарзда биринчи учрашувдаёқ аён бўлади. Анвар саройда бош мирзолик лавозимини эгаллагач, Солиҳ Махдум тўй қилиш мавзусини ўртага ташлайди. Уларнинг айрилиғи Раънонинг Худоёрхонга мақталиши билан тезлашиб кетади. Анварнинг саройдаги душманлари унга маънавий зарба беришга интилган эди. Раънодаги гўзаллик, жасурлик, севгига садоқат сифатлари уни чин маъшуқага айлантиради. Раъно ожиза қиз эмас, у Анвар билан қочиб кетишга куч топади. Раънонинг бу йўлда ошиққа маънавий кўмак бериши Барчиной ва Кумушдаги сифатларни такрорлайди. Жадид адабиётида образ-триада тизими ижтимоий вазифа бажарганини кўришимиз мумкин. Мумтоз адабиётда мавзу кўпроқ диний томондан бўлса, жадид адабиёти диний ва дунёвий тафаккур маҳсули эди. Жадид адабиётидаги ошиқ образи анъанавий ошиқ, маърифатпарвар бўлиш баробарида мустамлака жамияти тартиб-қоидаларини қабул қилмайдиган, миллий тенгсизликни инкор этадиган киши сифатида гавдаланди. Янгича ижтимоий-сиёсий қарашга эга бўлган ошиқ ва маъшуқа образи ижтимоий муаммолар фониди тасвирланди.

¹⁷ А.Қодирий. Мехробдан чаён. – Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.-Б.303-304.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

Файдаланилган адабиётлар

1. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп.– Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.
2. Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
3. Норматов У. Қодирий мўжизаси. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2010.
4. Маҳмуд В. Тарк шоири-ажзий. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/782-maqola.html>
5. А.Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019.
6. А.Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.